

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Piotr Z e m s z a ł
(Toruń)

WARTOŚCIOWANIE UNIWERSALNE I IDEOLOGICZNE –
POJĘCIE I ROLA IDEOLOGEMU NA PRZYKŁADZIE
WYBRANYCH NOMINACJI DOTYCZĄCYCH STALINA
W SOWIECKIM DYSKURSIE IDEOLOGICZNYM

W sowieckim dyskursie totalitarnym funkcjonują dwa splecione ze sobą typy skali aksjologicznej – wartościowanie uniwersalne i ideologiczne. Rzetelna analiza tego typu dyskursu wymaga możliwie precyzyjnego oddzielenia tych dwóch typów wartościowania. Jednym ze skutecznych narzędzi analitycznych może być w tym przypadku pojęcie ideologemu. Artykuł jest próbą jego doprecyzowania oraz prezentacji metody weryfikującej „ideologiczny” charakter badanych komunikatów poprzez ich zestawianie na zasadzie biegunowości aksjologicznej w ramach dyskursów antagonistycznych. Zamiast traktować ideologem (precyzyjniej: realizację ideologemu) jako jednostkę „odsyłającą” czy „związaną” ze sferą ideologiczną, warto zastanowić się nad zdefiniowaniem go jako jednostki dystynktywnej dla danej ideologii (lub gnozy politycznej). Realizacje ideologemów są zawsze aksjologicznie nacechowane. W warunkach rodzimego dyskursu będą zawsze wartościować pozytywnie, zaś w ramach dyskursu ideologii antagonistycznej – negatywnie. Być może jest to założenie, które umożliwi ucieczkę od intuicyjnego identyfikowania realizacji tekstowych pojęć tego typu lub przynajmniej będzie użyteczne jako punkt wyjścia procedury weryfikującej intuicję badacza. Na podstawie odpowiednio skonstruowanego testu polegającego na zestawieniu dwóch przeciwstawnie wartościujących realizacji w ramach ideologicznych dyskursów opozycyjnych można wnioskować o ideologemowym charakterze badanej jednostki tekstowej.

SŁOWA KLUCZOWE: ideologia, sowiecki dyskurs totalitarny, ideologem, nowomowa, Stalin, wartości uniwersalne, wartości ideologiczne

1. Wartościowanie w dyskursie totalitarnym

Ważną cechą dyskursu totalitarnego jest jednoznaczność zawartych w nim ocen. Wojciech Chlebda zauważa, że nieodłącznym składnikiem ludzkich procesów poznawczych jest ambiwalencja ocen i nie może ona „ulec anihilacji”. W tekstach dyskursu totalitarnego mamy do czynienia z wartościowaniem polarnym, które nie dopuszcza realizacji enantiosemicznych (Chlebda 2007: 30) właściwości znaków językowych.

Samo wartościowanie, rozumiane jako przypisywanie określonych wartości przedmiotom, jest zjawiskiem nieodłącznym od języka. Marta Wrześniewska-Pietrzak twierdzi wprost, że „[...] komunikacja o świecie za pomocą języka odartego z wartościowania obyć się nie może” (Wrześniewska-Pietrzak 2007: 49). Jeszcze bardziej radykalne stanowisko zajmuje Michaił Bachtin, który ponadto uznaje wartościowanie za czynnik determinujący dobór środków językowych. Według niego stosunek nadawcy do treści „[...] występuje zawsze: wypowiedź absolutnie neutralna nie jest możliwa. Oceniająca postawa mówiącego wobec przedmiotu własnej wypowiedzi (jakikolwiek byłby ów przedmiot) stanowi też o wyborze środków leksykalnych, gramatycznych i kompozycyjnych” (Bachtin 1986: 381–382). Czym innym jest jednak wartościowanie w sytuacji naturalnej z punktu widzenia komunikacji niepodlegającej specjalnym rygorom, a czym innym wartościowanie w warunkach silnej polaryzacji aksjologicznej charakterystycznych dla dyskursu totalitarnego. Andriej Romanienko twierdzi, że oprócz polarności, charakterystyczna dla wartościowania w dyskursie sowieckim jest jego hipertroficznosc, tj. sytuacja, gdy dotyczy ono całości systemu semiotycznego, przy czym najbardziej znaczące i szczególnie zauważalne jest wartościowanie w sferze oznaczania człowieka (Romanenko 2000: 74). Jest to wartościowanie podporządkowane działaniu perswazyjnemu. Jolanta Sławek podkreśla, że wartościowanie jest wręcz koniecznym warunkiem perswazji (Sławek 2007: 79). Instrumentalne wykorzystywanie zasobów języka obejmuje w znacznej mierze ich aksjologiczny wymiar, a celem jest postawienie odbiorcy przed jasno zarysowaną alternatywą i zmuszenie go do opowiedzenia się pożądaną stronę (Fidelius 1984: 76).

Ocena danego stanu rzeczy, przedmiotu lub jego cechy wyrażać się może zarówno w postaci sądu w sensie logicznym, jak i poza asercją. W obu przypadkach, bezpośrednio lub pośrednio, wyrażane mogą być sądy o charakterze jakościowym (dobry / zły pod jakimś względem, w jakimś stopniu) lub ilościowym (Puzynina 1997: 196). Z punktu widzenia analizy nominacji Stalina interesować nas będzie wartościowanie jakościowe w wymiarach

uniwersalnym i specyficznym dla komunistycznej gnozy politycznej¹ (ideologiczne).

2. Wartościowanie uniwersalne i ideologiczne

Za punkt wyjścia rozważań o dwóch typach wartościowania w dyskursie ideologicznym przyjmuję klasyfikację wartości Jadwigi Puzyniny. Wychodząc z założenia o istnieniu wartości ostatecznych (wartości „samych w sobie”) oraz instrumentalnych, czyli takich, które służą osiągnięciu pierwszych, Puzynina proponuje następującą klasyfikację pozytywnych wartości ostatecznych:

1. wartości transcendentne (metafizyczne) – dobro transcendentne, świętość,
2. poznawcze – prawda,
3. estetyczne – piękno,
4. moralne – dobro drugiego człowieka,
5. obyczajowe – zgodność z obyczajem,
6. witalne – własne życie,
7. odczuciowe (inkorporujące wartości hedonistyczne) – poczucie szczęścia, przyjemności (Puzynina 1992: 40–41).

Autorka tej klasyfikacji zaznacza, że granice między wyróżnionymi klasami nie są granicami absolutnymi i są zależne od podmiotu wartościującego. Różnie układa się też ich hierarchia w zależności od wartości uznawanych przez ten podmiot za najistotniejsze. W zależności od wyznawanego systemu określone wartości będą traktowane jako instrumentalne, służebne wobec innych.

Dla potrzeb analizy dyskursu stalinowskiego warto wprowadzić jedną zmianę w zestawieniu proponowanym przez Puzyninę. Wartości transcendentne w zideologizowanej rzeczywistości Sowietów zastąpione zostały wartościami „ideologicznymi” (Hollander 1988: 93). Religia została zastąpiona przez swoistą gnozę polityczną, a dwuwartościowość na osi świętość – nieświętość wyparła dychotomia „naszości” i obcości. Niemalą rolę w tym procesie odegrała postać wodza. Według Aleksandra Mienia jednym z sekretów sukcesu stalinizmu było umiejętne ukierunkowanie pozbawionych ramy religijnej atawistycznych i duchowych dążeń społeczeństwa i ich stopniowe

¹ Pytanie, czy stalinizm był ideologią, jest nadal kwestią otwartą. Możliwe, że nie powinno być tu mowy o ideologii jako takiej (tj. stabilnym systemie przekonań), lecz o pewnym rodzaju gnozy politycznej, która charakteryzuje się m.in. rozmytą aksjologią (patrz: Bäcker 1992: 77). Wartości funkcjonujące w ramach tego typu formacji będą, na mocy utrwalonych konotacji, umownie nazywał „ideologicznymi”.

skojarzenie z mitem wodza (Men' 1989: 91). O ile w schemacie Puzyniny wszystkie kategorie wartości można uznać za uniwersalia, o tyle w proponowanej modyfikacji na pierwszy rzut oka widać wyraźny dysonans między wartościami, które są zależne od przyjętych przez podmiot wartościujący przekonań specyficznych dla danej wspólnoty gnostycznej a pozostałymi, które są, przynajmniej w przybliżeniu, uniwersalne. Problem dyskursu stalinowskiego polega, moim zdaniem, na usilnym ignorowaniu tego dysonansu, próbie jego zniwelowania. Wartości, które zwykło się nazywać ideologicznymi, nie tyle zostały *wmontowane* w zastany system, ile miały za zadanie go zdominować. Wobec tego w dyskursie okresu stalinowskiego (i nie tylko) uniwersalny system wartości modyfikowany był w odniesieniu do obowiązujących aktualnie założeń władzy totalitarnej. Dobre, piękne, korzystne i prawdziwe mogło być tylko to, co z jej punktu widzenia było słuszne, zaś złe, brzydkie, niekorzystne i fałszywe musiało być wszystko, co obce.

3. Nominacje wśród językowych środków wartościowania

Wśród środków służących wartościowaniu wyróżnia się systemowe, do których należą: słownictwo, zabiegi fleksyjne, słowotwórcze i składniowe (Wrześniewska-Pietrzak 2007: 50–55), a także fonetyczne, właściwe językowi mówionemu. Oceny wyrażane są również poprzez zależne od kontekstu: konotacje oraz specyficzne użycia słów – metafory, hiperbole, nieskonwencjonalizowane eufemizmy itp., przy czym granica między nimi nie zawsze jest czytelna (Puzynina 1992: 111–112). Katalog językowych zabiegów wartościujących jest dosyć rozbudowany i, jak twierdzi Wojciech Chlebda, nie wydaje się zbiorem zamkniętym (Chlebda 2007). Nie ulega jednak wątpliwości, że najprostszym w odbiorze i przez to najczęściej spotykanym chwytem wprowadzającym odbiorcę w świat wartości nadawcy jest leksyka, a w jej ramach – nazwy obiektu, o którym mowa.

Zbiór nominacji dotyczących Stalina zawiera takie, w których ocena wyrażona jest implicytnie, jest elementem semantyki. Mówimy wówczas o wartościowaniu systemowym (w przypadku występowania wyrazów prymarnie waloryzujących [Wrześniewska-Pietrzak 2007: 48; Puzynina 1992: 118], np. *lučšyj drug* lub kiedy aksjologiczne elementy znaczenia będą należeć do cech definicyjnych wyrazów, np. *genial'nyj polkovodec*). Z drugiej strony, zebrany materiał² obfituje w tekstowe zabiegi służące wartościowaniu. Będzie się ono dokonywać przez pozytywne konotacje wypracowane w praktyce dyskursywnej (Puzynina 1997: 196) i odpowiednią metaforę, np. *velikij vožd'*, *mudryj učitel'*, *rodnoj otec* itp.

² Badane nominacje pochodzą z gazety „Prawda” z lat 1945–1953.

Nierzadko w określeniach wartościujących systemowo ujawniać się będzie pozytywny stosunek emocjonalny nadawcy do obiektu nominacji, np. *ljubimyj vožd'*. Warto dodać, za Elżbietą Laskowską, że nie każde wartościowanie musi iść w parze z wyrażaniem emocji, natomiast każde wyrażenie uczuć wartościuje (Laskowska 1992: 8). Jadwiga Puzynina zauważa, że „W okresach spokoju społecznego, nastrojów racjonalnych, pojednawczych, pozbawionych elementów ostrej walki politycznej, przewagę w prasie ma słownictwo oceniające bez wyraźnego nacechowania emocjonalnego” (Puzynina 1997: 198). W badanym przeze mnie okresie i obszarze dyskurs wykazuje skrajnie przeciwstawne do opisanych wyżej tendencje. Należy więc spodziewać się dosyć dużego ładunku emocji w wypowiedziach.

Stopień nacechowania ekspresywnego komunikatów pisanych jest niemożliwy do wiarygodnego ustalenia w sensie metodologicznym. Pewnymi wskazówkami są: po pierwsze, kontekst pozajęzykowy (tekst może dotyczyć ważnych, podniosłych wydarzeń, np. otwarcia kanału Wołga-Don lub którejs z ważnych rocznic), po drugie, ilość użyć metaforycznych (poziom metaforyczności tekstu zwykle wzrasta w związku ze wzrostem emocji, Čudinov 2001). Niestety wskazówkom tym daleko do precyzji. W takiej sytuacji badaczowi pozostaje zdać się na własną intuicję.

Warto zauważyć, że wszystkie wymienione dotychczas przykłady z wyjątkiem uwikłanego w motywowaną przez przyjęty punkt widzenia binarność o konotacyjnym charakterze słowa *vožd'*³, odwołują się w ten czy inny sposób do wartości, które nazywam uniwersalnymi, niezależnymi od przyjętego przez stalinizm zestawu założeń. Z drugiej strony w nominacjach Stalina uwidacznia się aksjologizacja w odniesieniu do pojęć aktualnych dla danego stanu gnozy politycznej, a dopiero poprzez nie w stosunku do uniwersalnej skali wartości na zasadzie *bol'shevistskij, kommunističeskij, socialističeskij* itd. = *chorošij* (pod każdym możliwym względem). Decydującą rolę w rozpoznaniu takiego wartościowania odgrywa identyfikacja tekstowej realizacji tzw. ideologemu, który był według Natalii Kupiny podstawową jednostką języka totalitarnego (Kupina 2008). W warstwie nominacji dotyczących Stalina realizacje takie występują na ogół w pozycji argumentu, np. *velikij zodčij kommunizma*.

4. Pojęcie i rola ideologemu

Pojęcie ideologemu jest konstruktem dosyć zagadkowym. Na pierwszy rzut oka wydaje się, że jest ono pokrewne takim pojęciom, jak: *słowa sztan-*

³ Chodzi tu o opozycję *vožd'* (np. *naš, bol'shevistskij*) – *glavar'* (np. *nie naš, fašistskij*).

darowe (Pisarek 2002), *symbole kolektywne* (Fleischer 2003), *pojęcia społeczno-polityczne* (Molas 2007), *hasła konstytutywne* (Wróblewski 2006), *słowa klucze* (Baudrillard 2008), *symbole dominujące* (Turner 2006: 28), chociaż przez jasne odwołanie do sfery ideologicznej wydaje się znacznie konkretniejsze, zawęża bowiem pole jego funkcjonowania do określonego rodzaju dyskursu. W ciągu ostatnich dwóch dekad⁴ pojęcie ideologemu zdobyło dość mocną pozycję w rosyjskiej lingwistyce politycznej.

Jewgienij Szyriajew za Natalią Kupiną przyjmuje, że jest to słowo-centrum, które organizuje wokół siebie szereg innych jednostek, podporządkowując sobie ich semantykę oraz dodając im odcień ideologiczny (Širjaev 1997: 18). Przykładem tak rozumianego ideologemu może być przymiotnik *bol'shevistskij*, który w dyskursie ideologicznym dominuje nad innymi słowami w związkach typu *bol'shevistskaja bditel'nost'*, *bol'shevistskaja mobilizovannost'*, *bol'shevistskie tempy raboty* itd.

Inny badacz zagadnienia – Gassan Gusejnow definiuje ideologem z punktu widzenia jego funkcji jako minimalną znaczącą jednostkę organizującą świadomość na płaszczyźnie ideologicznej. Badacz podkreśla pogląd Natalii Kupinej, że ideologem jest znakiem lub utrwalonym ciągiem znaków, który odsyła uczestników komunikacji do tego, co być powinno i przestrzega przed tym, co jest niedozwolone (Gusejnov 2003:12).

Z kolei A. Romanienko, charakteryzując ideologem jako gniazdo semantyczne, obejmujące różne formy i różne części mowy, odwołujące się do ideologii (Romanenko 2000: 75), ujmuje go jako jednostkę nieco bardziej wyabstrahowaną, polimorficzną i niejednorodną.

Wreszcie Michaił Epstein definiuje ideologemy jako słowa zawierające nierozdzieloną kombinację znaczeń deskryptywnych i ewaluacyjnych, które nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od kontekstu i które oprócz nominowania mają zdolność przekazywania określonego komunikatu wartościującego (Epstein 1991). Badacz twierdzi również, że jedną z cech ideologemu jest zdolność do „uwalniania” nadawcy od konieczności dowodzenia logicznego (przytaczam za Raleigh 1998: 338).

W podobny sposób, jako narzędzie aksjologizacji komunikatu traktuje ideologem Timur Radbil (Radbil' 1998: 22). Podobny punkt widzenia na *symbole dominujące* znajdujemy w refleksji Victora Turnera, traktującego te jednostki jako podstawowe narzędzie organizacji świadomości (Turner 2006: 28).

⁴ Samo pojęcie jest znacznie starsze, jego pierwsze użycie dla określenia obiektywnie istniejących form wyrazu ideologii przypisuje się M. Bachtinowi (Małyševa 2009: 32). Wzrastającą popularność terminu należy wiązać ze wzrostem zainteresowania komunikacją ideologiczną po upadku ZSRR.

Językoznawcy często określają ideologemy jako klasę leksemów bezpośrednio związanych ze sferą ideologiczną (Małyševa 2009: 34). Na potrzeby niniejszego opracowania przyjmuję m.in. za Gusejnowem (2003) i Małyšewą (2009) pogląd, że ideologem jest jednostką dość wysokiego poziomu wyabstrahowania, o czym świadczy między innymi wielość form, z pomocą których może się wyrażać (znaki języka, symbole graficzne, hymny itd.). Z punktu widzenia lingwistyki ideologem przejawia się jedynie jako językowa realizacja (por. Kupina 2008) jednostki wyższego poziomu. Do kategorii wartości (czyli obiektów ponadjęzykowych) zalicza ideologem Andrej Miroszniczenko (Mirošničenko 2008: 179–180)⁵. Warto zaznaczyć, że badacz traktuje ideologem nie tyle jako wyraz wartości konkretnej ideologii, ile jako wyraz wartości w ogóle, zaliczając do ideologemów tak różne pojęcia, jak: *zabota*, *blagopolučie*, *zakon*, *sotrudničestvo*, *vremja* (Małyševa 2009: 34). W przybliżony sposób ideologem traktują badacze niebędący językoznawcami. Poszczególne ideologemy i historię ich rozwoju w takim ujęciu analizują m.in. Michaił Odesskij i Daniel Feldman (Odesskij, Fel'dman 1994; 1995).

Tak szerokie pojmowanie ideologemu⁶ stawia nas przed pytaniem, czy termin ten jest w ogóle potrzebny jako taki, czy jest jedynie synonimem pojęcia wartości lub nawet postulatu ideologicznego. Proponuję zawęzić nieco pojęcie ideologemu. Zamiast traktować ideologem (precyzyjniej: realizację ideologemu) jako jednostkę „odsyłającą” czy „związaną” ze sferą ideologiczną, warto zastanowić się nad zdefiniowaniem go jako jednostki dystynktywnej dla danej ideologii (lub gnozy politycznej). „Odsyłać” wszak może wszystko, co się z danym dyskursem kojarzy, np. słowa *kolchoz* (jako wytwór systemu), *bditel'nost'* (oczywiście *bol'shevistskaja*, *revoljucionnaja*, ale także, na mocy utrwalonej przez te połączenia asocjacji, bez tych określeń), *boltun* (ten, kto przez nieuważne rozprowadzanie ważnych rzeczy – wróg czai się wszędzie – szkodzi państwu) itp.⁷ Z drugiej strony, wyrazy takie, jak: *bol'shevik*, *kommunist*, *marksist* wyrażają pojęcia konstytutywne dla

⁵ Wcześniej badacz postulował podział sfery kognitywnej związanej z pojęciem *ideologemu* i tekstowych manifestacji w postaci *lingwemów*, przy czym do tej ostatniej kategorii był skłonny zaliczać bardzo różnorodne elementy językowe, a nawet, w określonych kontekstach, ich brak w komunikacie (Małyševa 2009: 34).

⁶ Pełniejszy opis różnych sposobów pojmowania pojęcia oraz klasyfikację rodzajów ideologemów znaleźć można w: Małyševa 2009.

⁷ W niektórych ujęciach jako ideologemy traktowane są pojęcia, których związek z ideologią nie jest aż tak oczywisty, np. *olimpiada* i *sport* w opracowaniu J. G. Małyšewej (Małyševa 2009: 37). Wydaje się, że tak szerokie podejście do pojęcia ideologemu stawia pod znakiem zapytania sensowność wydzielenia go jako odrębnej jednostki.

gnozy bolszewickiej i właśnie tego typu pojęcia (a nie leksemy, te są bowiem tylko realizacjami ideologemów) proponuję nazywać ideologemami⁸.

Sześć terminów wymienionych na początku rozważań o ideologemie w różnym stopniu odpowiada omawianemu pojęciu. O ile *symbole kolektywne* i *pojęcia społeczno-polityczne oraz symbole klucze* znajdują się na odpowiednim poziomie abstrakcji, przez co odpowiadają w moim rozumieniu terminowi *ideologem*, o tyle *słowa sztandarowe*, *hasła konstytucyjne* i *słowa klucze* są jedynie realizacjami językowymi pojęć negatywnych lub pozytywnych – *kondemnantów* i *mirandów* (Pisarek 2002: 7)⁹. Te ostatnie są realizacjami ideologemów w proponowanym ujęciu.

Wartościowanie jest jedną z najistotniejszych cech realizacji ideologemów. Jelena Bakumowa zauważa, że „Ideologemy występują jako słowa hasłowe i wypełniają deiktyczną funkcję odsyłaczy do tezaurusu wartości tego lub innego podmiotu polityki” (Bakumova 2001: 91). Warto dodać, że realizacje ideologemów w warunkach rodzimego dyskursu będą zawsze wartościować pozytywnie, zaś w ramach dyskursu ideologii antagonistycznej – negatywnie. Być może jest to założenie, które umożliwi ucieczkę od intuicyjnego identyfikowania realizacji tekstowych pojęć tego typu (Pisarek 1989: 40) lub przynajmniej będzie użyteczne jako punkt wyjścia procedury weryfikującej nie zawsze niezawodną przecież intuicję badacza. Jak wiadomo, ideologie wchodzą między sobą w relacje opozycyjne. Znak wartości realizacji ideologemu zależy zaś od szeroko pojętego kontekstu oraz światopoglądowej przynależności nadawcy. Wobec tego, dodatnie bądź ujemne nacechowanie realizacji zależeć będzie od tego, w czyjej wypowiedzi będzie ona występować. Jerzy Molas proponuje następującą formułę: „Rzeczy, zjawiska, obiekty podlegają zmianom, które zwolennicy ideologii X oceniają jako pozytywne. Ja jestem zwolennikiem ideologii Y i w moim systemie wartości oceniam negatywnie te zmiany i/lub aprobatę dla nich” (Molas 2007: 60). I tak, w wypowiedzi Nestora Machno¹⁰ słowa *bol'shevistskij*, *bol'shevik* przybierają wydźwięk zdecydowanie negatywny: *Ne vse sobralis': samogo glavnogo ne bylo – bol'shevika Lepika, ktoromu uže togda, za kulisami, v bol'shevistskich kuluarach, byl prednaznačen post predsedatela čeki, no ot nas èto poka skryvalos'*; podczas gdy w wypowiedziach członków i zwolenników partii są to

⁸ Pozostałe jednostki „odsyłające” do sfery ideologicznej należałoby wówczas określać jako „ideologizowane” lub „ideologicznie uwikłane”. Alternatywą mogłaby być klasyfikacja szeroko pojętych ideologemów pod względem stopnia realizacji cechy „ideologiczności”. Pojęcia KOMUNIZM i KOLCHOZ już na pierwszy rzut oka są z tego punktu widzenia różnowartościowe. Klasyfikacja taka musiałaby jednak, siłą rzeczy, opierać się na intuicji badacza, co stawia nas w punkcie wyjścia.

⁹ O mirandach jako elementach doktryny patrz również: Laswell 2006.

¹⁰ *Nacional'nyj Korpus Russkogo Jazyka*, 1929, <http://www.ruscorpora.ru>.

określenia o silnym nacechowaniu pozytywnym: *Transportnaja obščestvennost' do sich por slabo mobilizovana, ne vzjala ješčë bol'shevistskich tempov v rabote, ne čuvstvuet vsej važnosti zadači, stojaščej pered transportom* („Znamja”, 1930, NKRJ). Podobne zjawisko obserwuje Andriej Sokołow. Analizując m.in. hasła *kommunizm* i *socializm* w przedrewolucyjnej leksykografii, stwierdza on ich zdecydowanie negatywne nacechowanie (Sokolov 2000: 235). Przeprowadzenie testu polegającego na porównaniu dwóch aksjologicznie przeciwstawnych realizacji danego pojęcia w wypowiedziach nadawców wyznających antagonistyczne światopoglądy pozwala na identyfikację badanej jednostki jako relewantnej dla określonej ideologii, czyli ideologemu w proponowanym tu wąskim rozumieniu pojęcia.

Wartościowanie ideologiczne jest bardzo istotne w obszarze nazywania wodza. Nie występuje ono jednak w czystej postaci, a jedynie w kombinacjach z aksjologią uniwersalną. Jak wspominałem, realizacja ideologemowa zajmuje zwykle pozycję argumentu nominacji (*velikij vožd' kommunizma*) lub jest jego częścią (*velikij vožd' Sovetskogo Sojuza; velikij strateg socialističeskoj revoljucii*). Środkiem wyrazu dla wartościowania uniwersalnego będzie tu przymiotnik *velikij*. Jednak leksemy, które wydają się wolne od ideologicznego bagażu, wcale takie nie są. Leszek Bednarczuk, pisząc o binarnej kwalifikacji emocjonalnej (Bednarczuk 1985: 31; por. Ermakova 1997: 122; Weiss 2007), wymienia m.in. następujące pary wyrazów o podobnej denotacji: *partyzant / bandyta; pomoc / agresja; przywódca / prowodyr; rząd / reżim*. Choć żaden z elementów przywołanych par nie należy do zasobu realizacji ideologemowych jakiegokolwiek doktryny, ich wystąpienie jest uwarunkowane przynależnością do pola jej oddziaływania. *Partyzant* może być tak nazwany jedynie wtedy, kiedy jest „nasz”. W przeciwnym wypadku automatycznie staje się *bandytą* itd. Podobna zależność występuje w nominacjach Stalina. Przywódca nominowany jest słowem *vožd'*, dlatego że jest to *vožd' Sovetskogo Sojuza, kommunizma* itd. (np. Tito będzie już określany jako *glavar', ataman, diktator* [Zemsał 2007: 270]), zaś nominacja *velikij strateg* możliwa jest w połączeniu z argumentem *socialističeskaja revoljucija* lub bez niego, ale jedynie w odpowiednim kontekście niepozostawiającym pola wątpliwościom (np. w tekstach o rewolucji, których treść zdominowana jest przez odpowiednio uwypukloną rolę Stalina). W ten sposób część wartościowania ideologicznego przenoszona jest na wyrazy niebędące bezpośrednimi manifestacjami ideologii; łączą one wówczas uniwersalne wartościowanie konotacyjne (wódz – siła, zdolności organizacyjne, zdecydowanie itd.) z wtórną aksjologią ideologiczną.

Z drugiej strony, w odróżnieniu od ideologicznego, wartościowanie uniwersalne dość często występuje w jednostkach nominacyjnych wodza sa-

modzielnie, np. *mudryj učitel', rodnoj otec*. Rodzaj skali wybranej przez nadawcę zależy zaś będzie od jego statusu oraz sytuacji. W związku z różnym poziomem manifestacji omawianych dwóch aksjologii nominacje wodza można podzielić na trzy grupy:

a) nominacje z dominującym komponentem ideologicznym, np. *krupnyj teoretik nacional'nogo voprosa, masterski vladejuščij marksistskim dialektičeskim metodom; veličajšij materialist-dialektik;*

b) nominacje z dominującym komponentem wartościowania uniwersalnego, np. *velikij i mudryj Stalin, drug i učitel', rodnoj otec i ljubimyj vožd'*;

c) nominacje mieszane; np. *Mudryj i ispytannij vožd' Sovetskogo Sojuza – Velikij Stalin, genial'nyj vožd' sovetskogo naroda, naš ljubimyj drug i učitel' tovarišč Stalin*.

Wydaje się, że zastosowanie pojęcia ideologemu jako narzędzia badawczego dyskursu ideologicznego pozwala na dokonanie dwóch istotnych różnic. Pierwsze, przy zastosowaniu metody zaproponowanej przez J. Molasa pozwala na zdecydowanie precyzyjniejsze, niż oparte na intuicji badacza, wyodrębnienie z ideologizowanego tekstu elementów stanowiących o jego charakterze. Drugie polega na stosunkowo dokładnym oddzieleniu dwóch skal wartościowania – ideologicznej i uniwersalnej, co stanowi jeden z istotniejszych aspektów analizy dyskursów, w których dochodzi do ich swoistego splecenia prowadzącego do dominacji wartości ideologicznych.

Literatura

- Bachtin Michaił, 1986, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa.
- Bakumova Elena V., 2001, *Kommunikativnye charakteristiki institucional'nych tipov politikov*, [w:] *Social'naja vlast' jazyka*, red. Ljudmila I. Grišaeva, s. 91–96.
- Baudrillard Jean, 2008, *Słowa klucze*, Warszawa.
- Bäcker Roman, 1992, *Totalitaryzm*, Toruń.
- Bednarczuk Leszek, 1985, *Nowo-mowa. Zarys problematyki i perspektywy*, [w:] *Nowo-mowa. Materiały z sesji naukowej poświęconej problemom współczesnego języka polskiego odbytej na Uniwersytecie Jagiellońskim w dniach 16 i 17 stycznia 1981*, red. Jadwiga Rokoszowa, Waclaw Twardzik, Londyn, s. 27–41.
- Chlebda Wojciech, 2007, *O tekstowych wykładnikach wartościowania*, „Przegląd Humanistyczny”, z. 1, s. 25–34.
- Čudinov Anatolij P., 2001, *Rossija v metaforičeskom zerkale: kognitivnoe issledovanie političeskoj metafory (1991–2000)*, Ekaterinburg, <http://www.durov.com/linguistics2/chudinov-01.htm>, dostęp: 7.10.2011.
- Epstein Mikhail, 1991, *Relativic Patterns in Totalitarian Thinking: an Inquiry into the Language of Soviet Ideology*, Washington, <http://www.emory.edu/INTELNET/ideolanguage1.html>, dostęp: 7.11.2011.
- Fidelius Petr, 1984, *O myśleniu totalitarnym*, „Aneks”, z. 35, s. 71–81.
- Fleischer Michael, 2003, *Polska symbolika kolektywna*, Wrocław.

- Gusejnov Gassan Č., 2003, *Sovetskie ideologemy v russkom diskurse 1990-ch*, Moskva.
- Hollander Paul, 1988, *Ideologia*, [w:] *Sowietskij Sojuz*, red. Jakub Karpiński, Irena Lasota, Warszawa, s. 91–94.
- Ermakova Ol'ga P., 1997, *Totalitarnoe i posttotalitarnoe obščestvo v semantike slov*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Russkij jazyk*, red. Evgenij N. Širjaev, Opole, s. 121–166.
- Kupina Natalija A., 2008, *Verbalizovannye idei novejšego vremeni: aktual'nye tendencii i opoznavatel'nye znaki sovetskogo ideologičeskogo koda*, <http://elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/1847/1/Part2+2008-01.pdf>, dostęp: 7.10.2011.
- Laskowska Elżbieta, 1992, *Wartościowanie w języku potocznym*, Bydgoszcz.
- Laswell Harold, 2006, *Jazyk vlasti*, „Političeskaja lingvistika”, nr 20, s. 264–279.
- Malyševa Elena G., 2009, *Ideologema kak lingvokognitivnyj fenomen: opredelenie i klasifikacija*, „Političeskaja lingvistika”, nr 4 (30), s. 32–40.
- Men' Aleksandr V., 1989, *Religija, kul't ličnosti i sekul'arnoe gosudarstvo. Zametki istorika religii*, [w:] *Perestrojka: glasnost', demokratija, socializm. Na puti k svobode sovesti*, red. T. B. Rjabikova, Moskva, s. 88–111.
- Mirošničenko Andrej A., 2008, *Konstruirovanie predvybornogo lozunga: ideologemy i cennosti*, [w:] *Słowo i tekst*, t. 1, *Funkcjonowanie języka*, red. Piotr Czerwiński, Jadwiga Stawnicka, Katowice, s. 178–185.
- Mokienko Valerij N., Nikitina Tatiana G., 2005, *Tolkovij slovar' jazyka Sovdep'ii*, Moskva.
- Molas Jerzy, 2007, *Problemy opisu konfrontatywnego pojęć społeczno-politycznych*, [w:] *Lingwistyka a polityka. Słownik pojęć politycznych i społecznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, red. Stanisław Dubisz, Józef Porayski-Pomsta, Elżbieta Sękowska, Warszawa, s. 54–64.
- Odesskij Michail P., Feldman David M., 1994, *Revolucija kak ideologema (k istorii formirovanija)*, „Obščestvennye nauki i sovremennost'”, nr 2, s. 68–77.
- Odesskij Michail P., Feldman David M., 1995, *Terror kak ideologema (k istorii razvitija)*, „Obščestvennye nauki i sovremennost'”, nr 1, s. 167–175.
- Pisarek Walery, 1989, *Inauguracja Okrągłego Stołu jako akt medialnej komunikacji politycznej*, „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 4, s. 29–48.
- Pisarek Walery, 2002, *Polskie słowa sztandarowe i ich publiczność*, Kraków.
- Puzynina Jadwiga, 1992, *Język wartości*, Warszawa.
- Puzynina Jadwiga, 1997, *Słowo – wartość – kultura*, Lublin.
- Radbil' Timur, 1998, *Mifologija jazyka Andreja Platonova*, Novgorod.
- Raleigh Donald J., 1998, *Languages of power: How the Saratov Bolsheviks imagined their enemies*, „Slavic Review”, vol. 57, 2, s. 320–349.
- Romanenko Andrej P., 2000, *Obraz ritora v sovetskoj slovesnoj kulture*, Saratov.
- Sławek Jolanta, 2007, *Perswazja we współczesnych tekstach prasowych*, [w:] *Polityka i perswazja. Praca zbiorowa*, red. Piotr Lisowski, Poznań, s. 79–94.
- Sokolov Andriej N., 2000, *Terminologija social'nogo utopizma v opyte russkoj leksikografii*, [w:] *Filosofskij vek. Russkaja utopija. Ot ideologičeskogo gosudarstva k sovremennomu obščestvu*, red. Tatiana V. Artemjeva, Michael I. Mikešin, Sankt Petersburg, s. 227–236.
- Širjaev Evgenij N., 1997, *Obščie processy v razvitii russkogo jazyka v 1945–1995 gg.*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Russkij jazyk*, red. Evgenij N. Širjaev, Opole 1997, s. 15–26.
- Turner Victor, 2006, *Las symboli. Aspekty rytuałów u ludu Ndembu*, Kraków.

- Weiss Daniel, 2007, *Stalinskij i nacional-socialističeskij diskursy propagandy: sravnenie v pervom približenii*, „Političeskaja lingvistika”, nr 3 (23), Ekaterinburg, s. 34–60, <http://www.philology.ru/linguistics1/vays-07.htm>, dostęp: 7.11.2011.
- Wróblewski Roman, 2006, *Hasła konstytutywne tekstów politycznych z lat 1989–1995*, [w:] *Oblicza komunikacji I. Perspektywy badań nad tekstem, dyskursem i komunikacją*, red. Irena Kamińska-Szmaj, Tomasz Piekot, Monika Zaško-Zielińska, Kraków, s. 343–346.
- Wrześniewska-Pietrzak Marta, 2007, *Wartościowanie jako oręż perswazji*, [w:] *Polityka i perswazja*, red. Piotr Lisowski, Poznań, s. 49–59.
- Zemszał Piotr, 2007, *Dwa etapy językowej agresji w sowieckim politycznym dyskursie stalinowskiego wremeni na primere propagandistskoj kampanii protiv Tito*, „Slavia Orientalis”, nr 2, s. 265–272.

UNIVERSAL AND IDEOLOGICAL VALUATION:

THE NOTION AND THE ROLE OF THE IDEOLOGEME ON THE BASIS OF SELECTED NOMINATIONS OF STALIN IN SOVIET IDEOLOGICAL DISCOURSE

In the Soviet totalitarian discourse there are two intertwined types of the axiological scale: universal and ideological valuation. A reliable analysis of a discourse of this kind requires a precise separation of the two types. One of the effective analytical tools may be the concept of the ideologeme. This paper attempts to define it and to present a method of verifying the “ideological” character of communicative acts by pairing them according to the principle of axiological polarity within antagonistic discourses. Instead of treating the ideologeme (or more precisely: an implementation of the ideologeme) as a unit “referring” or “related” to the ideological area, it is worth to consider defining it as a unit distinctive in a given ideology (or political gnosis). Implementations of ideologemes are always marked axiomatically. In conditions of familiar discourse they will always involve positive values, while as parts of an antagonistic discourse, these values will be negative. This assumption may facilitate a move away from intuitive identification of textual implementation of concepts of this type, or, at least, will be useful as a starting point for a procedure verifying the researcher’s intuition. The ideologemic character of a textual unit can be established on the basis of a specially prepared test that juxtaposes two implementations presenting opposite values within ideological oppositional discourses.

KEY WORDS: Soviet totalitarian discourse, ideologeme, newspeak, Stalin